

4. Ο βιοπορισμός:

Αγροτική και ποιμενική ζωή, κυνήγι, ψάρεμα (εικ.1)

α. Αγροτική απασχόληση.

Η αγροτική και ποιμενική ενασχόληση αποτελούσε την ραχοκοκαλιά της οικονομικής και κοινωνικής υπόστασης της αρχαίας κοινωνίας. Ο Αριστοτέλης συνδέει αυτές τις δραστηριότητες, που απασχολούσαν την εποχή του το 80% περίπου του πληθυσμού, με την συγκρότηση του κυττάρου της αρχαίας ζωής, της πόλης-κράτους. Λέγει συγκεκριμένα (Πολ. 6.1319a) ότι “κατά τους πρώιμους χρόνους οι πόλεις έφτιαξαν νόμους για να διαμορφώσουν την αγροτική φυσιογνωμία της κοινωνίας” (του κατασκευάζειν γεωργικόν τον δήμον): Οι αγροκτηματίες μέσης περιουσίας ήταν γι’ αυτόν η σταθερότερη βάση για ένα δημοκρατικό πολίτευμα. Πρέπει σχετικά να παρατηρήσουμε ότι κατά την ελληνική αρχαιότητα δικαίωμα κατοχής γης είχαν μόνο οι πολίτες των πόλεων, και η κατοχή γης αποτέλεσε σε διάφορες περιοχές και εποχές προϋπόθεση για να είναι κανείς πολίτης.

Στην αρχαία γραμματεία η καλλιεργήσιμη γη φαίνεται να διαστέλλεται από τα χέρσα βοσκοτόπια. Όμως στην πραγματικότητα οι δυο αυτές δραστηριότητες συνδυάσθηκαν στενά στην γεωγραφικά έντονα διαμελισμένη ελληνική γη και στο πολιτικό περιβάλλον της περιορισμένης έκτασης της πόλης-κράτους. Είναι χαρακτηριστική σχετικά η επισήμανση του Ξενοφώντος στον *Οικονομικό* του (5,3), ότι η *προβατευτική* τέχνη συνδέεται με την τέχνη της *γεωργίας*. Οι περισσότεροι γεωργοί έτρεφαν στο κτήμα τους και ζώα. Καλλιεργούσαν οι ίδιοι (*αυτουργοί*) μαζί με οικόσιτους δούλους τα κτήματά τους, και φρόντιζαν ώστε η οικονομία του οίκου τους να είναι αυτάρκης, να εξυπηρετείται δηλαδή από τα προϊόντα των χωραφιών τους και των ζώων τους και από την κατάσκευή ρούχων, σκευών και εργαλείων, που έφτιαχναν κατά το πλείστον οι ίδιοι. Μεγάλες περιουσίες βέβαια υπήρχαν, όπου ο ιδιοκτήτης, ζώντας ο ίδιος στο άστυ, ασκούσε τον έλεγχο μόνο των ενοικιαστών ή των δούλων του που δούλευαν στα κτήματά του. Όμως αυτό δεν ήταν ο κανόνας. Επίσης υπήρχαν μεγάλα κοπάδια, ιδίως στις βορειότερες κυρίως περιοχές, όπως η Βοιωτία και η Θεσσαλία, τα οποία αποτελούσαν ανεξάρτητες μονάδες και τα οποία το καλοκαίρι έπρεπε να μετακινηθούν σε υψηλότερα εδάφη σε μεγάλη απόσταση από τη χειμερινή βάση τους.

Όμως στην μέση οικογένεια η συνύπαρξη των δύο δραστηριοτήτων στην οικονομία του σπιτιού ήταν το σύνηθες. Ένα χαρακτηριστικό δείγμα της μεικτής αυτής οικονομίας είναι τα δεκατέσσερα αγροτικά κτήματα του ιερού της Δήλου στα γειτονικά νησιά, τα οποία αναφέρονται σε περιγραφή του 3^{ου} π. Χ. αι., και τα οποία, εκτός από τον *σιτοβολώνα* (αποθήκη σιτηρών), τον *μυλώννα* (χώρο με μύλο για την άλεση), τον *ιπνώννα* (χώρο με φούρνο), τον *πιθώννα* (χώρο για αποθήκευση τροφίμων) και το *οίκημα* ή *κλεισίον* (χώρο διαμονής), είχαν και *προβατώννα* (μαντρί) και *βούστασιν* (βουστάσιο). Οι εγκαταστάσεις αυτές θα ήταν όπως οι ανάλογες που ερευνήθηκαν στην ίδια τη Δήλο. Σε μία από τις δεύτερες (**εικ.2α-β**, οίκημα αγροκτήματος στη ΝΔ Δήλο, 5^{ος} π.Χ. αι. – μακέτα αγροκτήματος) το οίκημα έχει την μορφή ενός απλού αστικού σπιτιού με αυλή και παστάδα. Μέσα σ' αυτό βρέθηκε κουζίνα και μύλος δημητριακών, καθώς και οστά ζώων, ήταν επομένως μια μόνιμη εγκατάσταση. Στην πλαγιά το κτήμα είχε διαμορφωθεί σε άνδηρα (πεζούλες) για καλλιέργεια δένδρων και κηπευτικών, ενώ σε μια του γωνία είχε εξοικονομηθεί η σάνη. Ένα άλλο παράδειγμα – μεταξύ πολλών – είναι τα αγροκτήματα που έχουν ερευνηθεί στα Λεγραινά της Αττικής, στην παρυφή της καλλιεργήσιμης γης, την *εσχατιά* όπως την αποκαλούσαν οι αρχαίοι (**εικ.3α-β**, κάτοψη - μακέτα). Και εδώ διαπιστώνονται ανάλογες εγκαταστάσεις: οικήματα, πύργος για αποθήκευση και εργασία γυναικών, αλλά και άμυνα-προστασία, κήπος, άνδηρα και χωράφια, αλώνια, μαντριά στην περιφέρεια.

Ανάλογα βέβαια με τη γεωμορφολογία των διαφόρων περιοχών (σε περιπτώσεις χαμηλής γόνιμης γης π.χ.), τα οικόσιτα κοπάδια των μόνιμων εγκαταστάσεων μπορούσαν το καλοκαίρι να μετακινούνται κοντύτερα ή μακρύτερα στη γύρω πιο άγονη περιοχή, όπου ο ιδιοκτήτης ή ο βοσκός του μπορούσαν να έχουν εποχιακές εγκαταστάσεις. Τέτοια φαίνεται ότι ήταν π.χ. η περίπτωση ενός μαντριού από τον 5^ο π.Χ. αιώνα με μακρά ζωή που ερευνήθηκε στον ορεινό Μαραθώνα (**εικ.4α-β-γ**: σχέση με πεδιάδα – εικόνα – ανάγλυφο από την Αλεξάνδρεια, 2^{ος} π.Χ. αι.). Αντίθετα, για να φανεί η πολλαπλότητα των συνδυασμών της εποχής, στην ίδια ορεινή περιοχή, λίγο πιο εσωτερικά (**εικ.5 α-β**: χάρτης, τοπίο), στις δυο πλευρές ενός πλούσιου σε νερό ρέματος (**εικ.6 α-β-γ**: λείψανα αγροκτημάτων Φίριζας, βούστασις Αλωνακίου), υπήρχε από τη μία μόνιμη αγροτική εγκατάσταση και από την

άλλη, ώστε να αποφεύγονται οι οσμές και η ακαθαρσία, σταθμός βοδιών που ανήκε στην πρώτη. Από την αρχαία γραμματεία μια εύγλωττη εικόνα για την αγροτική ζωή στην Αττική, όπου οι περισσότεροι Αθηναίοι πολίτες ζούσαν διασκορπισμένοι στην εξοχή σε μεμονωμένα αγροκτήματα με την διπλή αυτή οικονομία, ή και σε μικρούς οικισμούς με ανάλογα κτήματα στην άμεση γειτονία τους, μας παρέχεται από ένα λόγο σε αθηναϊκό δικαστήριο που αποδίδεται στο Δημοσθένη (47, 49-61). Εκεί η περιουσία του παθόντος που βρισκόταν κοντά στον ιππόδρομο στον Ιλισό, περιγράφεται ως κτήμα που περιείχε αφενός ενδιαιτήματα και πύργο κλεισμένα σε αυλή και κήπο, και αφετέρου αγροτική γη τριγύρω με δούλους, αλλά και κοπάδι από πενήντα πρόβατα με βοσκό που τα έβοσκε εκεί κοντά. Η οικογένειά του έμενε στο κτήμα.

Οπωσδήποτε κάθε πόλη-κράτος, λόγω της αυτάρκειας που επεδίωκε, εκμεταλλευόταν εντατικά τη γη γύρω από το αστικό της κέντρο. Η χώρα αποτελούσε την καρδιά του βιοπορισμού των κατοίκων της και, είτε ήταν πεδινή, είτε ημιορεινή (*εσχατιαί*), ήταν χωρισμένη σε περιοχές, που οι περισσότερες ήταν γύρω στα πενήντα στρέμματα. Σαφή ίχνη του πλέγματος των αγρών της αρχαιότητας έχουν σε πολλές περιοχές εντοπισθεί, κυρίως με αεροφωτογραφίες (**εικ.7α-β-γ**: έκταση του πλέγματος κτημάτων Κορίνθου-Σικυώνος – αεροφωτογραφία Κορίνθου – αποτύπωση ορίων κτημάτων). Από τα στοιχεία αυτά φαίνεται η πυκνότητα της εκμετάλλευσης, η οποία, κυρίως στις αποικίες, όπου οι κλήροι μοιράζονταν συστηματικά, παρουσιάζει και μια αξιοπρόσεκτη κανονικότητα. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Χερσονήσου στην Κριμαία, όπου τον 4^ο π.Χ. αιώνα το μεγαλύτερο μέρος της χώρας, 10,5 χιλιάδων εκταρίων περίπου (δηλ. 105 χιλιάδων στρεμμάτων), διαιρέθηκε από τους Έλληνες αποίκους σε τεμάχια των 4,4 εκταρίων (44 στρεμμάτων **εικ.8α-β-γ-δ**: σχέδιο κλήρων – αεροφωτογραφία κλήρων – σχέδιο απλής κατοικίας – αποκατάσταση), τα οποία αποτελούνταν από αγρούς έκτασης λίγο μικρότερης των 3, ή διπλάσιας, περίπου των 5,5 στρεμμάτων. Μέσα σ' αυτούς εντοπίστηκαν περίπου διακόσια αγροτικά οικήματα (**εικ.9α-β-γ**: εικόνα απλής φάρμας ανεσκαμμένης, σχέδιο φάρμας με αυλή, σχέδιο κοινής εγκατάστασης περισσοτέρων), οι τύποι των οποίων εκτείνονταν από την πιο απλή εγκατάσταση στην πιο σύνθετη με κεντρική αυλή και πύργο και μέχρι την συγκέντρωση περισσοτέρων κατοικιών που

διέθεταν κοινό οχυρό πύργο. Ανάλογες αγροτικές κατοικίες έχουν ανασκαφεί σε πολλές περιοχές του Ελληνικού χώρου, όπως στη Μεσογαία της Αττικής (**εικ.10**, δύο αγροικίες 4^{ου} π.Χ. αι. δίπλα σε αμαξιτή οδό επικαλυφθείσες από μεγαλύτερη Ρωμαϊκή), ή στην περιοχή της αρχαίας Λητής (ανατολικά της Θεσσαλονίκης, **εικ.11α-β-γ**, αγροικία 2^{ου} μ.Χ. αι., προσθήκη τρικλινίου τον 3^ο μ.Χ. αι.). Τα σπίτια αυτά, εκτός από τους χώρους διαμονής (στον όροφο) και εξυπηρέτησης (κουζίνα και λουτρό), ήταν εφοδιασμένα με ελαιοτριβείο, μύλο για άλεση, εγκαταστάσεις για την παραγωγή κρασιού, αποθήκες τροφίμων ακόμη και χώρους ιδιαίτερης ψύξης, όπως κυκλικό υπόγειο σε αγροικία του 4^{ου} – 3^{ου} π.Χ. αι. παρά την Εγνατία οδό (**εικ.12**, σχέδιο υπόγειου ψύκτη). Οι εγκαταστάσεις αυτές διέθεταν ακόμη βουστάσια, που έπρεπε σύμφωνα με τις προδιαγραφές των σχετικών Λατινικών συγγραμμάτων (Κάτων, *De agricultura*, Ουάρρων, *Columella, De re rustica*) να βρίσκονται κοντά στο μαγειρείο και το λουτρό, ιπποστάσια στην ανατολική πλευρά του συγκροτήματος και μαντριά αιγοπροβάτων. Βέβαια ανάλογα με τη γή και τις κοινωνικές συνθήκες υπήρχαν και πολύ μεγάλες περιουσίες, όπως π.χ. έκτασης μέχρι και 1.000 στρεμμάτων στη Θάσο, ή μέχρι τριακοσίων στρεμμάτων στη βραχύδη Αττική (*εσχατιά*), όπου ασφαλώς περιλαμβάνονταν πολλά απλά βοσκοτόπια μαζί με την καλλιεργήσιμη γη. Στη Σπάρτη, η έκταση του κλήρου που είχε κάθε πολίτης κυμαινόταν από εκατό μέχρι εκατόν ογδόντα στρέμματα. Τα κτήματα αυτά τα καλλιεργούσαν οι είλωτες. Οι πόλεις μπορούσαν να έχουν και δημόσιες γαίες για εκμετάλλευση (στην Κριμαία είχαν προβλεφθεί και για αποίκους που θα έφθαναν μελλοντικά στην περιοχή). Γαίες μπορούσαν να ανήκουν επίσης και σε ιερά, τα οποία τις νοικιάζονταν αυξάνοντας το εισόδημα της θεότητας (πβ. τις ιερές ελαίες Αθήνας για το έπαθλο των Παναθηναϊκών Αγώνων).

Τα είδη των φυτών που κυρίως καλλιεργήσαν οι Έλληνες ήταν η ελιά, τα δημητριακά και το αμπέλι. Βεβαίως καλλιεργούνταν και άλλα οπωροφόρα δένδρα, όπως π.χ. η συκιά, η μηλιά, η αχλαδιά, η ροδιά, η κυδωνιά, η αμυγδαλιά και η καρυδιά, καθώς και τα όσπρια και τα λαχανικά.

Τον καρπό της ελιάς τον μάζευαν από τα δένδρα με τον ραβδισμό, τον τρόπο που χρησιμοποιούν ακόμη και σήμερα οι παραδοσιακοί καλλιεργητές (**εικ.13**, ελαιοσυγκομιδή, αμφορέας Βρετανικού, 6^{ος} π.Χ. αι.). Οι ελιές τρώγονταν φυσικά και στο τραπέζι, άγουρες μέσα σε άλμη, τσακιστές, ζαρωμένες

(χουρμά-δες) ή και ανακατεμένες με διάφορες σάλτσες, όπως π.χ. με ένα είδος τυριού. Οι μεγάλες όμως ποσότητες χρησιμοποιούνταν για την παραγωγή λαδιού, το οποίο εκτός από βασικό στοιχείο του φαγητού, χρησίμευε για την παρασκευή φαρμάκων, αρωμάτων, καλλυντικών, για το άλειμμα του σώματος μετά το μπάνιο, για φωτισμό, ακόμη και για το γυάλισμα ρούχων. Ο ελαιόκαρπος έφθανε στο πιεστήριο ατόφιος ή αλεσμένος μέσα σε σάκους ή ψάθινα πανέρια (**εικ.14α-β-γ-δ**: αναπαράσταση – βοιωτικός σκύφος Βοστώνης, 6^{ος} π.Χ. αι. – λίθινο πιεστήριο, Κ. Καστρίτσι Πατραϊκής – μαρμάρινο πιεστήριο Νάξου). Πιεστήρια υπήρχαν διαφόρων ειδών, που δεν διέφεραν πολύ από εκείνα του κρασιού. Ένας χαρακτηριστικός τύπος ήταν το πιεστήριο κατά κυριολεξία. Σ' αυτό επάλληλα πανέρια με ελιές συνθλίβονταν πάνω σε επιφάνεια με αυλάκι περιμετρικό για τη διοχέτευση του λαδιού από πλάκα προσαρμοσμένη σε μακριά δοκό, της οποίας η μία άκρη ήταν συγκρατημένη σε ειδική κοιλότητα του τοίχου, ενώ η άλλη δεχόταν μεγάλα βάρη ή συρόταν προς τα κάτω με τη βοήθεια τροχαλίας για την εφαρμογή της απαραίτητης πίεσης. Ένας άλλος, μεταγενέστερος, τύπος ήταν το ελαιοτριβείο (**εικ.15α-β**: αναπαράσταση ελαιοτριβείου – λίθοι αλέσεως ελαιοτριβείου στη Βρασνά, δυτικά της Βόλβης). Στην εγκατάσταση αυτή δύο φακοειδείς λίθοι προσαρμοσμένοι αντιθετικά στα άκρα οριζόντιου μοχλού περιστρέφονταν σε περιμετρικό αυλάκι μιας οριζόντιας μολόπετρας, αλέθοντας τον ελαιόκαρπο. Τα δημητριακά, λόγω της υψηλής θεραπευτικής τους αξίας αποτέλεσαν μαζί με το λάδι τη βάση της διατροφής. Μετά τον θερισμό γινόταν ο διαχωρισμός του καρπού με το αλώνισμα (**εικ.16α-β**: αγροικία Λεγραινών με αλώνι κοντά και δεύτερο δίπλα στο μαντρί σε 200 μ. απόσταση από τη βασική εγκατάσταση – στατήρας Μεταποντίου, 6^{ος} π.Χ. αι.). Στη συνέχεια στο σπίτι γινόταν από τις γυναίκες το κοσκίνισμα και με καψάλισμα σε φούρνο η αφαίρεση του φλοιού. Η αλευροποίηση γινόταν σε μολόλιθους για τριβή με παλινδρομική κίνηση (**εικ.17**), αλλά (αργότερα) και σε μολόπετρες με περιστροφική κίνηση, που μπορούσαν να πραγματοποιήσουν ζώα (**εικ.18α-β**: άνω μολόπετρα Κ. Ποταμιάς – κάτω μολόπετρα Παράβγαρμα Σαγκρίου Νάξου). Τη δεύτερη αυτή κατασκευή αποτελούσε ένα ζεύγος από μολόπετρες. Η επάνω είχε την κάτω επιφάνειά της κοίλη και αδρή και περιστρεφόταν πάνω στην κυρτή και επίσης αδρή άνω επιφάνεια της κάτω μολόπετρας, γύρω από ένα κεντρικό ξύλινο άξονα που διαπερνούσε την πρώτη. Από την διαμπερή

οπή για τον άξονα διοχέτευαν στο μύλο τον σπόρο. Τα παραπροϊόντα από την επεξεργασία του σιταριού τα χρησιμοποιούσαν για την τροφή των ζώων. Κύριο παρακολούθημα της τροφής, αλλά και της διασκέδασης των αρχαίων Ελλήνων ήταν το προϊόν της αμπέλου, το κρασί (**εικ.19**: Ηρακλής ευωχούμενος, αμφορέας Ζ. Ανδοκίδη, π. 515 π.Χ., Μόναχο). Η παραγωγή και η εμπορία του οίνου αποτέλεσε βασικό στοιχείο της οικονομίας των αρχαίων Ελληνικών πόλεων (**εικ.20**, τετράδραχμο Μένδης στη Χαλκιδική, 5^{ος} π.Χ. αι.). Για να φυτέψει και να καλλιεργήσει κανείς έναν αμπελώνα υπήρχαν τρεις τρόποι: Μπορούσε κανείς, ανάλογα με τη φύση του εδάφους να φυτέψει σε καλά και βαθιά σκαμμένη γη, να σκάψει μόνο τάφρους για τον σκοπό αυτό, ή ακόμα και να ανοίξει μόνο αβαθείς οπές στη γη για κάθε νέο φυτό. Μια χαρακτηριστική περίπτωση αμπελώνα με τάφρους από τον 4^ο π.Χ. αιώνα ανασκάφηκε στην περιοχή της Πέλλας (**εικ. 21**), όπου αποκαλύφθηκαν 21 παράλληλες σειρές λαξευμάτων μήκους περίπου 2,5 μ. στο μαλακό βράχο με απόσταση μεταξύ τους 4 μ. Το πλάτος και το βάθος τους ήταν 50 εκ. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το σύστημα που υιοθέτησαν οι Έλληνες άποικοι στη Χερσόνησο της Κριμαίας. Εδώ αντί τάφρων χρησιμοποιήθηκαν χαμηλοί τοίχοι από τυχαίες πέτρες (**εικ. 22**: τοίχοι αμπελώνων Χερσονήσου), κοντά στους οποίους φυτεύονταν μέσα σε ρηχές οπές τα νέα φυτά. Όταν μεγάλωναν, τραβιόταν πάνω από τον τοίχο και ο πιο μακρύς τους βλαστός θαβόταν στη γη από την άλλη πλευρά του τοίχου, με μόνο την άκρη του να εξέχει. Με αυτό τον τρόπο δημιουργούσαν μια καταβολάδα, ένα νέο φυτό. Ο τοίχος βοηθούσε εξάλλου, ώστε τα σταφύλια του κύριου, ώριμου φυτού να αερίζονται και να ζεσταίνονται παράλληλα από την πυρακτούμενη από τον ήλιο πέτρα. Η ωρίμανση του νέου φυτού χρειαζόταν γύρω στα πέντε με επτά χρόνια. Έτσι δέκα περίπου χρόνια μετά την πρώτη φύτευση είχαν ώριμα φυτά τα οποία παρήγαν καρπό και συγχρόνως αναγεννώμενα νέα, για να επαναλάβουν τον κύκλο. Αξίζει στο σημείο αυτό να αναφέρουμε σχετικά δύο αρχαία αντικείμενα: Σε μια σπάνια παράσταση κύλικας στη Βοστώνη, από το τέλος του 6^{ου} π.Χ. αι., (**εικ. 23α-β**: κύλικα – φυτευτήρια, αρχαίο και σύγχρονο), βλέπουμε ένα σάτυρο, ο οποίος μάλλον φυτεύει μια καταβολάδα. Και από την περιοχή των Λειβήθρων, κάτω από τον Όλυμπο, έχει σωθεί ένα σιδερένιο φυτευτήρι από αμπελώνα του 4^{ου} π.Χ. αι., αιχμηρό για τη διάνοιξη της οπής εμφύτευσης, το

οποίο είναι όμοιο με τα παραδοσιακά σημερινά ανάλογα εργαλεία του αμπελουργού.

Όταν ωρίμαζαν τα σταφύλια (**εικ.24α-β**: κρατήρας Εξηκία, 530-20 π.Χ. Αγορά Αθηνών, κληματαριά – κύλικα με κλήματα σε *χάρακες*), μεταξύ Ιουλίου και Σεπτεμβρίου, γινόταν ο τρύγος. Έχουμε πληροφορίες φροντίδας της πολιτείας για την προστασία του αμπελουργού από εκμεταλλευτές εμπόρους. Σε νόμο π.χ. της Θάσου, του 5^{ου} π.Χ. αι. (ΕΤΒΑ, Ε΄ Τριήμ., Νάουσα, σ.124 κε.), απαγορεύεται η προπώληση του παραχθισόμενου γλεύκους ή οίνου ενός κτήματος πριν από την καρπώδεση (αρχές Ιουνίου), με σοβαρή ποινή για τον αγοραστή. Έτσι ο αμπελουργός είχε την δυνατότητα να εκτιμήσει ήδη πάνω στα φυτά του το πραγματικό μέγεθος και την αξία της προπωλούμενης παραγωγής και να μη πέσει θύμα άδικης συμφωνίας σε χαμηλή τιμή. Ο τρύγος παριστάνεται συχνά επάνω στα αρχαία αγγεία είτε ως καθημερινή πράξη, όπως σε αμφορέα του 6^{ου} π.Χ. αι. στο Λούβρο (**εικ.25**), όπου βαριά τσαμπιά ενός μεγάλου φυτού μαζεύονται από τους τρυγητές σε καλάθια, ή ως όμοια φανταστική δραστηριότητα των ακολούθων του θεού της αμπέλου Διονύσου (**εικ.26**), όπως σε άλλον αμφορέα της ίδιας εποχής στη Βοστώνη.

Η παραγωγή του γλεύκους γινόταν στους *ληνούς*, δηλαδή τα πατητήρια. Αυτά μπορούσαν να είναι πρόχειρα, συνήθως ξύλινα, όπως τα βλέπουμε πάλι επάνω σε αγγεία που παρουσιάζουν το θέμα με τις δύο παραλλαγές του (**εικ.27α-β**: κρατήρας Φερράρας, 460 π.Χ. – αμφορέας Ζ. Αμάσιος, π. 530 π.Χ., Würzburg), την καθημερινή ανθρώπινη και την φανταστική με τους σατύρους. Στη φανταστική παραλλαγή βλέπουμε και τον αυλητή, που ήταν όμως ένα πραγματικό στοιχείο της διαδικασίας της ληνοβασίας, κατά την οποία τραγουδούσαν τα *επιλήνια μέλη*. Όμως οι ληνοί μπορούσαν να είναι και μόνιμες εγκαταστάσεις, με πλατειά, επικλινή και υδατοστεγή επιφάνεια πάτησης και ένα πίθο χωμένο κατά το ένα τρίτο του στο έδαφος ως *υπολήνιο*, στον οποίο έρρεε το γλεύκος, από προχοή στην άκρη της επιφάνειας πάτησης (**εικ.28α-β-γ**: κάτοψη – τομή – εικόνα αγρέπταυλης βόρεια των Φιλιππών, όψιμη αρχαιότητα). Αντί των πύθων το υπολήνιο μπορούσε να είναι και βαθειά υδατοστεγής λεκάνη σκαμμένη στο έδαφος, όπως σε εγκαταστάσεις της Ρωμαιοκρατίας στην περιοχή των Πατρών και της Θεσσαλονίκης (**εικ.29α-β-γ**: ληνός Πλατανιού Πατραϊκής – πβ. ληνό και υπολήνιο Μαρώνειας, **εικ.30**: ληνός αγροικίας Λητής). Οι λεκάνες αυτές ήταν εφοδιασμένες με κοιλότητα

στον πυθμένα, για τη συγκέντρωση των βαρύτερων υλικών από τη σύνθλιψη. Για την παραγωγή του γλεύκους φαίνεται όμως ότι από τον 1^ο π.Χ. αι. τουλάχιστον χρησιμοποιήθηκαν και πιεστήρια, τα οποία δεν διέφεραν ουσιαστικά από εκείνα που χρησιμοποιούσαν για το λάδι: Από ένα τέτοιο μάλλον προέρχεται η λίθινη βάση πιεστηρίου στο Μουσείο της Βέροιας (**εικ.31α-β-γ-δ-ε**: αντικείμενο – αναπαράσταση μηχανισμού – τσιπουριά γ-δ-ε), που μοιάζει εκπληκτικά με παραδοσιακό πιεστήριο σταφυλιών (*τσιπουριά Φαγιάς Ζακύνθου*). Ένα γλυκύ βαθυκόκκινο κρασί που το θεωρούσαν ιδιαίτερα θρεπτικό και θεραπευτικό, ο *πράμνιος* ή *πρόδρομος οίνος*, έβγαινε από υπερωριμασμένα πάνω στο κλήμα σταφύλια που πριν από το πάτημα αφήνονταν σε σωρό να σταλάξουν το χυμό τους. Την πρόβλεψη γι' αυτή την παραγωγή μαρτυρούν π.χ. πατητή-ρια από τον 6^ο π.Χ. αιώνα κ.ε. στο Καστελόριζο (**εικ.32**), όπου, εκτός από το πατητήρι με το περιμετρικό κανάλι που διοχέτευε το γλεύκος στη δεξαμενή, υπάρχει δίπλα στο σύστημα αβαθής λεκάνη χωρίς διέξοδο για το υγρό.

Το γλεύκος μεταφερόταν μετά την πάτηση στον πιθεώνα για να μετατραπεί μέσα σε ειδικούς μεγάλους πίθους σε οίνο (**εικ.33α-β**: αγροικία 4^{ου} π.Χ. αι. στην περιοχή Πλαταμώννα με πύργο στην αυλή και πιθεώνα ΒΑ – πιθεών, 10 πίθοι + 16 λάκκοι). Για να κλείσουν οι πόροι των πίθων άλειψαν την επιφάνειά τους με ένα είδος πίσσας από ψημένη ρητίνη (**εικ.34α-β-γ**: πίθος από την αγροικία στο Κομπολόι, ανατολικά του Ολύμπου – καπάκι με άνοιγμα για οينوγεύστη – λοπάδα με 140 θραύσματα ρητίνης). Είδη οίνου παράγονταν πολλά, ο *μέλας*, ο *ερυθρός*, ο *λευκός* και ο *κιρρός* (υπόξανθος). Τα διάφορα είδη εκτός από το χρώμα χαρακτηρίζονταν, όπως και σήμερα και από την περιεκτικότητα σε οινόπνευμα, την ποιότητα, την ηλικία, την επεξεργασία κλπ. Όλα πίνονταν συνήθως αναμεμιγμένα με νερό και από την συνήθεια αυτή προέκυψε η νεότερη λέξη κρασί, από το *κράσις οίνου*.

Το κρασί μεταφερόταν για τις ανάγκες των διαφόρων και το εμπόριο μέσα σε ειδικά αγγεία, τους οξυπυθμένους αμφορείς (**εικ.35α-β-γ-δ**: νέος μεταφέρει οξυπυθμένους αμφορείς, κύλικα Αγοράς, π. 500 π.Χ., – εμπόριο οίνου, αμφορέας Altenburg, 560-550 π.Χ., – οξυπύθμενος εμπορικός αμφορέας τύπου Μένδης από την περιοχή του Ολύμπου, – ενσφράγιστες λαβές ροδιακού αμ-φορέα 2^{ου} μ.Χ. αι. με κατασκευαστή “ΑΓΑΘΟΚΛΕΟΥΣ” και επώνυμο ιερέα και μήνα “Ε[ΠΙ...] ΑΝΟΔΟΤΟΥ ΚΑΡΝΕΙΟΥ”).

Για την καλλιέργεια της γης οι αρχαίοι δαπανούσαν ασφαλώς πολύ περισσότερο κόπο από τον σημερινό αγρότη. Διαμόρφωναν την ανώμαλη και φτενή γη σε *άνδηρα* (πεζούλες) για τη συγκράτηση του χώματος, και έφτιαχναν ατέλειωτες ξερολιθιές στις πεζούλες και τα όρια των κτημάτων με τις πέτρες που απομάκρυναν από το κτήμα καθαρίζοντας την καλλιεργήσιμη γη του. Μερικές φορές, σε ιδιαίτερα πετρώδη εδάφη οι πέτρες αυτές περίσσευαν με αφθονία και μαζεύονταν σε σωρούς που μαρτυρούν για την απίστευτη ενέργεια που επιστρατευόταν για να κερδηθούν λίγα στρέμματα καλλιεργήσιμης γης. Ένα τέτοιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι Σωροί της Γριάς στην ορεινή Χίο (**εικ.36α-β-γ**: σωροί – Εβριακή - Καμπούρη), κοντά σε αγροικίες της ύστερης κλασικής εποχής. Η εξασφάλιση επάρκειας του απαραίτητου για την καλλιέργεια και την επιβίωση νερού ήταν επίσης βασικό μέλημα της πολιτείας, αλλά και του ιδιώτη αγρότη (**εικ.37α-β**: υδραγωγεία, αγωγός Πηλίου-Δημητριάδος αρχικά από Δημήτριο Πολιορκητή – δεξαμενή Καμπούρη στη Χίο). Ακόμη και μικρά ή μεγάλα έργα αποστράγγισης γίνονταν για να κερδηθεί καλλιεργήσιμη και κατοικήσιμη γη. Το πιο χαρακτηριστικό τέτοιο έργο είναι η σήραγγα 1750 μ. με τα δεκαέξι φρέατα διάνοιξης (**εικ.38**, βάθους μέχρι και 60 μ.), που ανοίχθηκε στο βορειοανατολικό άκρο της Κωπαΐδας και είχε σκοπό, παράλληλα με τις φυσικές καταβόθρες εκεί – ή σε αντικατάσταση κάποιας που έφραξε –, να αποχετεύει το νερό όταν ανέβαινε πάνω από το επιθυμητό όριο στη λεκάνη. Το έργο, αν και έμεινε ημιτελές, είναι αξιοθαύμαστο, ιδιαίτερα αν έγινε κατά μία εκδοχή προς το τέλος της 2^{ης} π.Χ. χιλιετίας. Σχετικά με τη χρονολόγησή του πάντως πιθανότερη είναι η κατασκευή του από Μακεδόνες τεχνικούς γύρω στο 300 π.Χ. Η ερμηνεία αυτή βασίζεται σε επιγραφή που σώζει συμβόλαιο μεταξύ της πόλης Ερέτριας και ενός εργολάβου για την κατασκευή σήραγγας, με την οποία επρόκειτο να επιτευχθεί η αποξήρανση λίμνης (*Πτεχαί*, IG XII 9, 191).

Η εργασία στα χωράφια εκτός από τα παραπάνω απαιτούσε το ξεχορτάρισμα, τη λίπανση με κοπριά, και λιγότερο με ασβέστη και με στάχτη, το όργωμα, την *άροσιν*, που γινόταν συνήθως με βόδια, το σκάψιμο και τη σπορά. Σε αγγεία του 6^{ου} π.Χ. αιώνα (**εικ.39α-β-γ**: άροση-σκάψιμο, κύλικα Λούβρου – άροση-σπορά, κύλικα Βερολίνου – παραδοσιακό όργωμα) βλέπουμε να απεικονίζονται οι ενέργειες αυτές, με τρόπο που δεν διέφερε από τον παραδοσιακό σημερινό. Για τις αγροτικές εργασίες χρησιμοποιούσαν

επί πλέον ένα πλήθος εργαλείων από ξύλο και σίδηρο, όπως η τσάπα, το δικέλλι, τα δρεπάνια κλπ., η μορφή των οπείων, όπως δείχνουν τα ευρήματα, επέζησε επίσης αναλλοίωτη μέχρι τις μέρες μας (**εικ.40α-β-γ-δ**, από περιοχές της Βόρειας Ελλάδας: δικέλλι και κλαδευτήρι από το Κομπολόι – αξίνες από τη Λητή – ψαλίδι από τα Τρία Πλατάνια). Οι αρχαίοι εφάρμοζαν όπου χρειαζόταν την αγρανάπαυση και την κανονικότητα στα στάδια της καλλιέργειας, για τα οποία ήδη από τον 7^ο π.Χ. αιώνα (Ησίοδος, *Έργα και Ημέραι*) υπήρχαν αναλυτικοί γραπτοί κανόνες.

Γενικά η ζωή του γεωργού δεν ήταν εύκολη. Είχε να αντιμετωπίσει τα *εν τη γεωργία δεινά*, όπως τα αποκαλεί ο Πλάτων (*Λάχης*, 195b), τις αντίξοες καιρικές συνθήκες, τις φωτιές, την κακή γειτονία, τις ανθρώπινες αδικίες και τα ατυχήματα. Δυο σχετικές αναφορές από τις άπειρες στην αρχαία γραμματεία διαγράφουν τις σχέσεις των γειτόνων: Ένας γεωργός στον Αλκίφρονα (I, 24) απευθύνεται στο γείτονά του ως εξής: *Σε παρακαλώ δάνεισέ μου είκοσι μεδίμνους σιτάρι για να μπορέσω να σώσω τη ζωή μου, και τη γυναίκα και τα παιδιά. Όταν ξανάρθει μια καλή σοδειά θα σου πληρώσουμε το ίδιο μέτρο ή και καλύτερο, αν η συγκομιδή μας είναι άφθονη. Μην επιτρέψεις να χαθούν καλοί γείτονες σε δύσκολους καιρούς.* Μια αρχαία παροιμία (Πλουτ. *Ηθ. απ.* 66) δείχνει ποια μπορούσε να είναι η αντίδραση του πλούσιου γείτονα: *Είναι εύκολο να πεις: “δάνεισέ μου βόδια κι’ ένα κάρο” – Είναι εύκολο να απαντήσεις: “έχω δουλειά και χρειάζομαι τα βόδια μου”.* Ο Πλάτων στους *Νόμους* του (8.842e-846d, *νόμοι γεωργικοί*) αντιμετωπίζει χαρακτηριστικά ένα πλήθος προστριβών μεταξύ γεωργών για τα όρια των αγρών, για κάθε είδους πονηρία, για τα μελίσσια, για το απρόσεκτο άναμμα φωτιάς, για τη φύτευση κοντά στα όρια, για το νερό και το πότισμα, για τη διευθέτηση των ομβρίων και για καταστροφές. Για τα ατυχήματα, ένα επίγραμμα (*Παλ. Ανθ.* 7.172) που θρηνεί γεωργό, ο οποίος πέθανε από δάγκωμα φιδιού ενώ προστάτευε από τα πουλιά τα γεννήματά του, και μια αναφορά από τον Μένανδρο (*Δύσκ.* 46-51) σε γεωργό που τσάπισε το πόδι του σκάβοντας στον αμπελώνα του και αρρώστησε βαριά, δείχνουν τους κινδύνους που διέτρεχαν οι άνθρωποι αυτοί καθημερινά.

Συναφής γεωργική απασχόληση ήταν και η μελισσοκομία. Το μέλι εθεωρείτο προϊόν πολυτελείας για το φαγητό, το χρησιμοποιούσαν όμως και στη φαρμακευτική. Πολλές χρήσεις έβρισκε επίσης το κερί από τις μέλισσες. Τις

μέλισσες εξέτρεφαν μέσα σε ξύλινες και τουλάχιστον από τον 4^ο π.Χ. αιώνα σε ειδικού σχήματος πήλινες κυψέλες (**εικ.41α-β**: κυψέλη από τους Τράχωνες της Αττικής – μελίσσια Σίφνου), που δεν διέφεραν από τις χρησιμοποιούμενες μέχρι πρόσφατα σε αγροτικές περιοχές. Η πολιτεία ασκούσε έλεγχο στην παραγωγή του μελιού και οι μελισσοκόμοι πλήρωναν υψηλό φόρο. Ένας νόμος του Σόλωνα όριζε ότι η απόσταση μεταξύ των μελισσιών έπρεπε να είναι τουλάχιστο 300 πόδια για να αποφεύγονται φιλονικίες για την κυριότητα των μελισσών. Το καλύτερο μέλι εθεωρείτο το αττικό και ειδικά το μέλι του Υμηττού.

β. Ποιμενική απασχόληση

Αλλά, όπως είδαμε, η κύρια παράλληλη απασχόληση των αγροτών ήταν η εκτροφή ζώων και η εκμετάλλευση τόσο του γάλακτος όσο και του κρέατός τους, αλλά και του μαλλιού και των άλλων προϊόντων τους (κοπριά, οστά κ.ά). Η έκταση αυτών των μαθημάτων δεν μας επιτρέπει να αναλύσουμε τους τρόπους και τα είδη αυτής της εκμετάλλευσης, όπως π.χ. τα διάφορα είδη των τυριών, ούτε να παραθέσουμε λεπτομέρειες από τη ζωή των βοσκών, που σε μεγάλο ποσοστό ήταν έμπιστοι δούλοι των αγροτών. Για όλα αυτά μιλάει διεξοδικά η αρχαία γραμματεία, αλλά σώζονται και πραγματικά λείψανα, καθώς και παραστάσεις. Θα αναφέρομε λοιπόν εδώ μερικά μόνο παραδείγματα από αυτά τα τεκμήρια:

Πολύ χαρακτηριστικό για την ποιμενική πράξη είναι ολόκληρο το μαντρί του 5^{ου} π.Χ. αιώνα που είδαμε στον ορεινό Μαραθώνα (**εικ.42α-β-γ**: σχέδιο - εστίες), ιδιαίτερα όμως οι υπαίθριες εστίες για το βράσιμο του γάλακτος και ο *πόρος* για την απομόνωση του ζώου, κυρίως για κουρά. Οι βοσκοί εμφανίζονται στις παραστάσεις να φυλάγουν ή να οδηγούν το κοπάδι των προβάτων τους (**εικ.43α-β**: βοσκός οδηγεί τα πρόβατα, κύλικα Ελγολάνδης, 5^{ος} π.Χ. αι. – βοσκός ακολουθεί τα πρόβατα με ένα πρόβατο στον ώμο, λύχνος Βρετανικού, 3^{ος} μ.Χ. αι.). Αλλού συνοδεύουν το κοπάδι των κατσικιών τους παρέα με το σκύλο τους (**εικ.44**: βοσκός με το σκύλο του και κατσίκες, κύαθος Λούβρου, π. 530 π.Χ.). Σε άλλες παραστάσεις οι βοσκοί κάθονται κοντά στα ζώα τους παίζοντας τον αυλό τους (**εικ.45**: αμφορέας Βερολίνου π. 500 π.Χ.). Αλλού πάλι αρμέγουν κάποιο ζώο, ή σκαλίζουν ένα κλαδί για ένα πρόχειρο ραβδί (**εικ.46α-β-γ**: γυναίκα αρμέγει κατσίκα, γύψινο εκμαγείο από την Αλεξάνδρεια στο Hildesheim, ελληνιστικό πρωτότυπο 3^{ου} π.Χ. αι. –

σαρκοφάγος Ιουλίου Αχιλλέα, μουσείο Θερμών στη Ρώμη, 3^{ος} μ.Χ. αι., βοσκός αρμέγει, βοσκός σκαλίζει ραβδί). Στις σαρκοφάγους του τέλους της αρχαιότητας τα αγροτικά και ποιμενικά θέματα χρησιμοποιήθηκαν συχνά για την διακόσμηση του εξωτερικού τους ως αλληγορία της προσδοκώμενης αιώνιας ειρήνης της ψυχής. Ένα θέμα μάλιστα, του άνδρα ο οποίος έχει στην αγκαλιά ή στους ώμους του ένα ζώο, που από πολύ νωρίς χρησιμοποιήθηκε για την απεικόνιση προσκυνητών που το προσφέρουν σε θεότητα (**εικ.47α-β**: κριοφόρος Θάσου, 7^{ος} π.Χ. αι. – Αινέας κριοφόρος ανάθημα στον Πάνα, Metropolitan, 6^{ος} π.Χ. αι.), είχε μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα εξέλιξη: Αποτελώντας συγχρόνως μια συχνή στοργική συμπεριφορά του βοσκού απέναντι σε κάποιο παραστρατημένο, αδύναμο ή χτυπημένο ζώο του κοπαδιού του (**εικ. 48α = εικ.43β – 48β**: σαρκοφάγος Escija, Ισπανία, 5^{ος} μ.Χ. αι.) κατέληξε να χρησιμοποιηθεί ευρύτατα από την πρώιμη χριστιανική εικονογραφία ως αλληγορία του θείου βοσκού της ανθρωπίνης *ποιίμνης*, ως ο *καλός ποιμήν* Χριστός. Είναι χαρακτηριστικό ότι στη σαρκοφάγο της Escija (εικ.48β) ο καλός ποιμήν (*ΠΥΜΗΝ*) εικονίζεται ανάμεσα στον Δανιήλ στο λάκκο των λεόντων (*ΔΑΝΙΗΛ*) και στη θυσία του Ισαάκ (*ΑΒΡΑΑΪΜ – ΕΙΣΑΚ*), σύμβολα και τα δυο της σωτηρίας.

Ανάλογες παραστάσεις παρουσιάζουν τη ζωή των βουκόλων. Σε ένα βοιωτικό αγγείο των μέσων του 6^{ου} π.Χ. αι. (**εικ.49**, οινόχρη Λούβρου) ένας βοσκός έχοντας στο κοντάρι του ασκό με νερό ή κρασί οδηγεί ένα μικτό κοπάδι από βόδια και πρόβατα. Και σε ένα άλλο αγγείο του 480 περίπου π.Χ. που έχει χαρακτηριστικά το σχήμα της χηλής μιας αγελάδας (**εικ.50α-β-γ**: σπήλαιο/σκύλος/αγελάδα – δέντρο/λαγός – αγελάδα/βοσκός, Metropolitan) βλέπουμε το βοσκό, το σκύλο και τις αγελάδες του σε τοπίο με δέντρα και αγριολούλουδα, που το ζωντανεύει ακόμη περισσότερο ένας λαγός. Βοσκοί υπήρχαν ακόμη και για χοίρους, οι *συφορβοί* ή *υφορβοί* (**εικ.51**: γουρούνα και γουρουνάκι που οδηγούνται στην αγορά, αμφορέας Cambridge, 5^{ος} π.Χ. αι.). Και βέβαια δεν έλειπαν από την καθημερινή ζωή και τα άλλα οικόσιτα ζώα, όπως οι κότες π.χ. Ιδιαίτερα ρεαλιστικό είναι σχετικά ένα μαρμάρινο αγαλμάτιο από τον 1^ο π.Χ. αιώνα (**εικ.52**, Metropolitan), που εικονίζει μια κουρασμένη γερόντισσα να κρατεί (στην αγορά;) ένα καλάθι και δυο κότες από τα πόδια.

γ. Το κυνήγι.

Για να ολοκληρώσουμε την σύντομη επισκόπηση των βιοποριστικών ασχολιών των αρχαίων στη φύση πρέπει να αναφερθούμε στο κυνήγι και στο ψάρεμα. Το κυνήγι ήταν ιδιαίτερα αγαπητή ασχολία της καθημερινής ζωής. Το θεωρούσαν μάλιστα παράγοντα αγωγής, γιατί ασκούσε το σώμα και εξοικείωνε τον κυνηγό στους κινδύνους, όπως αναφέρει στον *Κυνηγετικό* του ο Ξενοφών. Παραστάσεις κυνηγιού έχουμε από πολύ νωρίς (**εικ.53α-β**: έλασμα Λούβρου – κύλικα Βρετανικού), όπως αυτή με ένα περίιμητο έλασμα του 6^{ου} π.Χ. αιώνα στο Λούβρο, που παριστάνει δυο κυνηγούς να διασταυρώνονται. Ο ένας έχει ήδη στον ώμο ένα θήραμα, έναν αίγαγρο, ενώ ο άλλος κρατεί το τόξο του. Μια άλλη παράσταση, σε κύλικα του 6^{ου} αι. στο Βρετανικό Μουσείο δείχνει τον κυνηγό να επιστρέφει από το κυνήγι με δυο λαγούς κρεμασμένους σε κοντάρι που κρατεί με το αριστερό στον ώμο του, ενώ στο δεξί βαστάει το λουρί του λαγωνικού του. Και στην αρχαιότητα κυνηγούσαν πουλιά, λαγούς, αλλά και αγριόχοιρους και άλλα μεγάλα ζώα. Είναι πολύ πιθανό ότι το ιδιαίτερα αγαπητό θέμα του νεκρού με το σκύλο του στις επιτύμβιες στήλες (**εικ.54α-β**: στήλη Δεινή από την Απολλωνία Ποντική [Σωζόπολη] στη Σόφια, περ. 490 π.Χ. – στήλη στη Νεάπολη, λίγο μετά το 480 π.Χ.) παραπέμπει στις ευχάριστες στιγμές αυτής της απασχόλησης.

δ. Το ψάρεμα.

Το ψάρεμα ήταν όπως και σήμερα απασχόληση αλλά και σκληρό επάγγελμα, όπως φαίνεται από παραστάσεις ατημέλητων και ηλιοκαμένων ψαράδων (**εικ. 55**: άγαλμα Βατικανού, αντίγραφο έργου 3^{ου} π.Χ. αι.). Οι άνθρωποι ψάρευαν, όπως και σήμερα (**εικ.56α-β**: καλάμι και απόχη, πελίκη Βιέννης, 480-470 π.Χ. – καλάμι και σκύρτος, κύλικα Βοστώνης, ίδια εποχή) με καλάμι, με απόχη, με σκύρτο, με δίχτυα και με βάρκες και αναμμένα δαδιά, ένα είδος σημερινού πυροφάνιου. Από μεταγενέστερους χρόνους γνωρίζουμε και ιχθυοτροφεία, όπως αυτό που αποκαταστάθηκε στην ακτή της Μυτιλήνης (**εικ.57α-β**). Από κανάλι που εισχωρούσε στη θάλασσα άφηναν να μπουέ σε δεξαμενή τα ψάρια, τα οποία κατόπιν φυλάκιζαν κλείνοντας τη δίοδο. Τα ψάρια τα πήγαινε ο ψαράς στην αγορά (**εικ.58α-β**: ψαράς με ανάφορο και άλλος ξεδιαλέγοντας από σωρό, αμφορέας π. 510 π.Χ. – πώληση θύννου [τόννου] στην αγορά, αμφορέας στη Σικελία, 4^{ος} π.Χ αι.), όπου έβρισκαν ένα ιδιαίτερα ευνοϊκό για

την κατανάλωσή τους κοινό. Είναι γνωστό ότι το ψάρι κάλυπτε ένα πολύ μεγάλο μέρος της διατροφής των αρχαίων (εικ.59α-β: πινάκια για ψάρια, Παντικάπαιο – Χερσόνησος, 4^{ος} π.Χ. αι.).

Η εικόνα που περιγράψαμε με πολλή συντομία αντανακλά και τη ζωή στον τόπο μας μέχρι πολύ πρόσφατα. Γύρω στο 1821, όταν η Ελλάδα απελευθερώθηκε, το 80% του πληθυσμού της ήταν αγρότες. Και μέχρι το 1960 το ποσοστό αυτό έμενε πολύ υψηλό, περισσότερο από 60%. Για τις επιπτώσεις της σταδιακής εγκατάλειψης της αγροτικής απασχόλησης θα παραθέσω ένα πολύ ενδιαφέρον σχόλιο επιφανούς Αμερικανού ιστορικού, του Victor Hanson, συγγραφέα του γνωστού βιβλίου *Ποιος σκότωσε τον Όμηρο. Η εγκατάλειψη της κλασικής παιδείας και η ανάκτηση της Ελληνικής σοφίας*. Το σχόλιο, που έχει γραφεί το 1999 και απευθύνεται στην Αμερικανική κοινωνία, έχει όμως πανανθρώπινη αξία: *Έχω την αίσθηση ότι το παράδειγμα μιας σύντομης άνθησης της Ελληνικής πόλης από το 700 ως το 300 π.Χ. ... που έδωσε τη θέση της στην πολωμένη (εννοεί περιουσιακά και κοινωνικά) Ελληνιστική εποχή είναι μια προειδοποίηση για κάθε κοινωνία που αφήνει τον αγροτικό πληθυσμό της να εξαφανισθεί. Οι μικρομεσαίοι, αυτόνομοι αγρότες στέκονται (με σταθερότητα) κριτικά απέναντι στις χειρότερες υπερβάσεις τόσο μιας αχαλίνωτης δημοκρατίας όσο και της απολυταρχίας, και ο πραγματισμός και η αυτονομία τους είναι (το) κρίσιμο (στοιχείο) για κάθε συναινετική κοινωνία. ... Εμείς στις Ηνωμένες Πολιτείες είμαστε ... μάρτυρες του τέλους της αγροτικής ζωής και οι επιπτώσεις αυτής της απώλειας θα είναι ... δυσάρεστες.*

5. Ο βιοπορισμός (εικ.60):

Μισθωτή εργασία, βιοτεχνία, άλλα επαγγέλματα

α. Η μισθωτή εργασία.

Όπως ήδη είδαμε, εκείνο που καταξίωνε τον πολίτη μιας αρχαίας πόλης ήταν η κτήση γης. Η εργασία που προσφερόταν για τις ανάγκες άλλων, όπως π.χ. των τεχνιτών, ή αυτών που καλλιεργούσαν για λογαριασμό άλλου τη γη, δεν κατακρινόταν, αντιμετωπιζόταν όμως υποτιμητικά, επειδή έθετε αυτόν που την ασκούσε σε θέση εξάρτησης από άλλους. Οι αριστοκρατικές αντιλήψεις για τη ζωή, όπως καταγράφονται στα έργα του Ξενοφώντα, του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη χαρακτηρίζονταν από αποστροφή προς τη μισθωτή και τη

χειρωνακτική εργασία. Ιεραρχώντας τα επαγγέλματα ο Πλάτων τοποθετεί στις ανώτερες βαθμίδες τον φιλόσοφο, τον πολιτικό και τον αθλητή, ενώ τον τεχνίτη (δημιουργικό) στις τελευταίες. Περιέργως και ο γεωργός βρίσκεται μόνο μια θέση πάνω από τον τεχνίτη. Με τον καιρό βέβαια αυτές οι τάξεις αναπτύχθηκαν και πολλοί γαιοκτήμονες ή και ακτήμονες πλούτισαν με το εμπόριο ή άλλες ασχολίες. Ήδη ο Σωκράτης συμβουλεύει φίλο του που δεν μπορεί να θρέψει μια οικογένεια δεκατεσσάρων ατόμων να πείσει τους γονείς του να δουλέψουν αναφέροντας παραδείγματα τέτοιας εργασίας (Ξενοφ. Απομν.): ... με ένα από αυτά τα επαγγέλματα, δηλαδή με την αλευροποιία, ο Ναυσικύδης τρέφει όχι μόνο τον εαυτό του και τους δούλους του, αλλά και χοίρους πολλούς και βόδια και έχει τόσα περισσεύματα, ώστε πολλές φορές η πόλη του αναθέτει λειτουργίες. Ο Δημέας ο Κολλυτεύς ζει από την κατασκευή χλαμύδων ... κ.ο.κ.

Οι ασχολούμενοι με μισθωτή εργασία και οι τεχνίτες (αρχιμάστορες, τεχνίτες, εργάτες) προέρχονταν από διάφορα στρώματα του πληθυσμού. Ελεύθεροι πολίτες ήταν συνήθως οι ειδικευμένοι τεχνίτες, οι οποίοι ασκούσαν το επάγγελμά τους εγκατεστημένοι στην πόλη. Υπήρχαν και ανειδίκευτοι ελεύθεροι πολίτες που μισθώνονταν ως εργάτες με την ημέρα, τον μήνα ή σπανιότερα το χρόνο με μέσο μεροκάματο 1 δραχμή. Οι άνεργοι μαζεύονταν κάθε πρωί στον Αγοραίο Κολωνό, περιμένοντας να τους ζητήσει κάποιος για απασχόληση. Την ανεργία αντιμετώπιζαν μερικές φορές οι πόλεις με μεγάλα δημόσια έργα, όπως π.χ. τα έργα του Περικλή στην Αθήνα, που ρητά είχαν και αυτό τον σκοπό.

Ήδη από την κλασική εποχή αναπτύχθηκαν και επιχειρήσεις μεγαλύτερης κλίμακας, στις οποίες εργάζονταν δεκάδες εργαζομένων. Σ' αυτές ο ιδιοκτήτης ήταν δυνατόν να μη δουλεύει ο ίδιος και να αναθέτει τη διοίκησή τους σε έμπιστό του πρόσωπο.

Στα επαγγέλματα γενικά απασχολούνταν επίσης μέτοικοι, και βέβαια δούλοι. Ο Κέφαλος από τις Συρακούσες, πατέρας του ρήτορα Λυσία, ήταν μέτοικος, έφτιαξε όμως ένα επιτυχημένο οπλοποιείο, που απασχολούσε περί τους εκατόν είκοσι δούλους. Οι δούλοι ήταν πράγματα και προέρχονταν από διάφορες περιοχές, όπως η Θράκη, η Φρυγία, η Κύπρος κ.ά. περιοχές. Ένα μεγάλο μέρος τους ήταν αιχμάλωτοι πολέμου. Χτυπητό παράδειγμα αυτής της προέλευσης είναι οι 7.000 Αθηναίοι που αιχμαλωτίστηκαν κατά την εκστρατεία

στη Σικελία το 415 π.Χ. και κατέληξαν στα μεταλλεία των Συρακουσών. Κάθε πρώτη του μηνός (*νουμηνία*) γινόταν στην Αθήνα αγορά δούλων με πλειστηριασμό. Την αναπαραγωγή με σύζευξη δούλων δεν την ευνοούσε η αρχαία κοινωνία γιατί η ανατροφή των παιδιών κόστιζε πολύ περισσότερο από όσο η αγορά ενός ώριμου ατόμου (περί τις 70 δραχμές). Η μεταχείριση των δούλων διέφερε, όπως θα ιδούμε πιο κάτω, ανάλογα με την διάθεση του κυρίου του και τον χώρο και το είδος της εργασίας την οποία προσέφερε. Μερικές φορές ο δούλος κέρδιζε αρκετά χρήματα ώστε να εξαγοράσει την ελευθερία του.

Τα διάφορα επαγγέλματα και οι εργασίες που πραγματοποιούνταν από μισθωτούς και βιοτέχνες εξυπηρετούσαν όλες τις ανάγκες της ζωής: Βέβαια στις μικρότερες πόλεις η αντιμετώπιση αυτών των αναγκών γινόταν κατά κανόνα, όπως είδαμε, μέσα στο καθένα νοικοκυριό από τους ίδιους τους ενοίκους του. Υπήρχαν όμως, στις μεγαλύτερες ιδίως πόλεις, και επαγγελματικές επιχειρήσεις για την παραγωγή των παντός είδους αναγκαιών για τη ζωή. Αυτές είτε στεγάζονταν σε μικρά μαγαζιά, που ήταν ενσωματωμένα στα σπίτια και ανήκαν στον ιδιοκτήτη, αλλά μπορούσαν να νοικιάζονται και σε άλλον επιχειρηματία, ή ήταν εγκατεστημένες σε ειδικούς χώρους, όπως οι κεραμείς της Αθήνας στον Κεραμεικό (**εικ.61α-β**: σπίτι Αθήνας – Κεραμεικός).

Η επαγγελματική απασχόληση είχε ήδη στην Κλασική Ελλάδα μια πλούσια σύνθεση. Στον τομέα της τροφής εκτός από τα ελαιοτριβεία, τους κρεοπώλες (**εικ.62**: κρεοπωλείο σε οινοχόη 6^{ου} π.Χ. αι.) και τους ψαράδες που είδαμε, υπήρχαν οι αλευροποιοί και οι αρτοποιοί (**εικ.63**: τέσσερις γυναίκες πλάθουν τη ζύμη υπό τον ήχο διαύλου, βοιωτικό πήλινο ομοίωμα 5^{ου} π.Χ. αιώνα από τη Βοιωτία, Λούβρο. [*αρτοπώλιο* Δήλου, λεωφόρος Λεόντων, έργο Τ.Δ.Π.Ε.Α.Ε., 2006] – **εικ.64α-β**: μεγάλο αρτοποιείο σε ταφικό μνημείο Ευρυσάκη στη Ρώμη, 1^{ος} μ.Χ. αι. – μύλοι αρτοποιείου στην Πομπηία, 1^{ος} μ.Χ. αι.). Υπήρχαν επίσης οινοπωλεία, όπως αυτό που ανασκάφηκε στη Δήλο, στη λεωφόρο που οδηγούσε από το λιμάνι προς τον ιππόδρομο και το στάδιο (**εικ.65α-β**: δωμάτιο οινοπωλείου, κυπελλοθήκη). Τα κύπελλα στα οποία προσφερόταν το κρασί βρέθηκαν στοιβαγμένα, όπως ακριβώς θα ήταν τοποθετημένα στο ξύλινο έπιπλο που κάηκε κατά την καταστροφή του μαγαζιού.

Για την περιποίηση του σώματος υπήρχαν οι κουρείς (**εικ.66**: βοιωτικό ειδώλιο κουρέα, π. 550 π.Χ., Βερολίνο), οι αρωματοποιοί και οι φαρμακοπώλες (*ριζοτόμοι*, **εικ.67**: *βάτου το άνθος και ο καρπός και η ρίζα*, Διοσκουρίδου, *Περί ύλης ιατρικής*, 1^{ος} μ.Χ. αι., κώδ. 10^{ου} αι., Εθν. Βιβλ. Βιέννης, από το *Ριζοτομικόν* του βοτανολόγου και φαρμακολόγου Κρατεύα). Υπήρχαν ακόμη ανθοπώλες, συνήθως γυναίκες.

Την ένδυση εξυπηρετούσαν τα υφαντήρια (σπιτικά ή αυτόνομα) και υφασματοπωλεία (**εικ.68α-β-γ-δ**: υφάντριες με αργαλειό, λήκυθος 6^{ου} π.Χ. αι., Metropolitan – σχέδιο αργαλειού – τοιχογραφία στη Ρώμη, υπόγειο Αυρηλίων, π. 220 π.Χ. – εξέταση υφάσματος, Τρέβηροι, 2^{ος}-3^{ος} μ.Χ. αι.). Υπήρχαν ακόμη τα *γναφεία*, ένα είδος καθαριστηρίου των μάλλινων ιδίως ρούχων (**εικ. 69α-β-γ**: γναφεύς πατεί ρούχα, επιτύμβιο αυτοκρατορικών χρόνων, Sens – γναφεύς με λειαντική ψαλίδα, επιτύμβιο αυτοκρατορικών χρόνων, Sens – σιδερωτήρια: τοιχογραφία Πομπηίας και ξύλινο Herculaneum, 1^{ος} μ.Χ. αι.). Οι *γναφείς* έβαζαν τα ρούχα μέσα σε λεκάνη με νερό, προσέθεταν το *ρύμμα*, δηλαδή το απορρυπαντικό, για το οποίο προτιμούσαν το ανθρώπινο ούρο, γιατί ήταν *δριμύ*, και τα πατούσαν επί ένα μερόνυχτο. Στη συνέχεια τα περνούσαν με μια αγκαθωτή βούρτσα η οποία απομάκρυνε χονδρικά τα χαλαρά της ύφανσης και κατόπιν έκαναν την τελική λείανση της επιφάνειας με μια ειδική ψαλίδα. Στα χρόνια της Ρωμαϊοκρατίας με την διάδοση της χρήσης του κοχλία χρησιμοποιήθηκαν και κανονικές πρέσες για σιδέρωμα, όπως μαρτυρούν παραστάσεις από την Πομπηία και μνημεία από το Herculaneum.

Η υπόδηση ήταν η δουλειά των βυρσοδεψών ή σκυτοδεψών και των *σκυτοτόμων*, δηλαδή των υποδηματοποιών. Από την εικονιστική τέχνη έχουν σωθεί παραστάσεις υποδηματοποιείων (**εικ.70α-β-γ**: τσαγκάρης, πελίκη Οξφόρδης, 6^{ος} π.Χ. αι. – παπουτσής στο εργαστήριο – ανάγλυφο από την Αγορά των Αθηνών, ανάθημα του υποδηματοποιού Διονυσίου). Σε μια πελίκη στην Οξφόρδη ο παπουτσής εικονίζεται να παίρνει μέτρα για τη σόλα από το πόδι του πελάτη. Και σε ανάγλυφο του πρώιμου 4^{ου} π.Χ. αιώνα από την Αγορά η σκηνή ανταποκρίνεται στην περιγραφή της κίνησης σ' ένα παπουτσίδικο από τον Ξενοφώντα (*Κύρου παιδεία*, 8. 2.5), που λέγει ένας *φτιάχνει υποδήματα για άνδρες, άλλος για γυναίκες, σε άλλο μέρος κάποιος κερδίζει το ψωμί του ράβοντας μόνο παπούτσια, άλλος κόβοντας τα μέρη τους, άλλος ράβοντας τα ψίδια κι' άλλος που δεν κάνει τίποτ' απ' αυτά, αλλά*

συνθέτει τα κομμάτια. Το πατρώνυμο του υποδηματοποιού Διονυσίου, ο οποίος ανέθεσε αυτό το ανάγλυφο σώζει στην επιγραφή την κατάληξη *Ἰωνος* και θα μπορούσε να συμπληρωθεί ως *Σίμῳ Ἰωνος*. Σ' αυτή την περίπτωση θα ήταν ο γιος του υποδηματοποιού Σίμωνος, στο μαγαζί του οποίου ο Σωκράτης δίδασκε τους νέους που δεν επιτρέπóταν να μπουν ακόμη στην Αγορά (Camp, *Agora*, σ.145-147). Το μαγαζί αυτό πρέπει να είναι το μικρό σπίτι του 5^{ου} π.Χ. αιώνα, που ανασκάφηκε στην νοτιοδυτική έξοδο της Αγοράς (**εικ.71α-β-γ-δ**: αεροφωτ. ΝΔ. τμήματος Αγοράς – σχέδιο όμοιο – υποδηματοποιείο Σίμωνος – καρφιά, ροδέλες, επιγραφή). Σ' αυτό βρέθηκαν δεκάδες σιδερένια πλατυκέφαλα καρφιά για παπούτσια και οστέινες ροδέλες για κορδόνια, καθώς και βάση αγγείου με το όνομα *Σίμωνος*.

Στο χώρο των κατασκευών το επάγγελμα του ξυλουργού ήταν ιδιαίτερα σημαντικό (**εικ.72α-β-γ**: ξυλουργός δουλεύει με σκεπάρνι τμήμα ξύλινης κατασκευής, κύλικα Λονδίνου, τέλος 6^{ου} π.Χ. αι. – Ξυλουργός με τρυπάνι ετοιμάζει την λάρνακα για την ρίψη του Περσέα στη θάλασσα, υδρία Βοστώνης, π. 500 π.Χ. – επιτύμβια στήλη ξυλουργού με πλάνη, διαβήτη, γνώμονα και σμίλη, Λούβρο, 1^{ος} π.Χ. αι.). Ο ξυλουργός χρειαζόταν για την κατασκευή σπιτιών και επίπλων (**εικ.73α-β-γ-δ**: γαμήλια πομπή πλησιάζει το σπίτι του γαμπρού, μυροδοχείο Metropolitan, π. 540 π.Χ. – αναπαράσταση *εγγυθήκης* ή *κυλικείου* και τραπεζιού σε σπίτια της Δήλου – γυναίκα βάζει ρούχο σε κατάκοσμη λάρνακα, πίσω πολυθρόνα, πίνακας από τους Λοκρούς στον Τάραντα, 460-450 π.Χ. – κρεβάτι νύφης, επίνητρο E.A.M., 5^{ος} π.Χ. αι.). Ο πατέρας του Δημοσθένη ήταν ιδιοκτήτης δύο εργαστηρίων, ενός κλινοποιείου και ενός μαχαιροποιείου, που απασχολούσαν περί τους πενήντα εργαζόμενους. Ο ξυλουργός όμως χρειαζόταν και για πολλές άλλες ξύλινες κατασκευές, όπως π.χ. τα σαμάρια των ζώων (αναφέρονται ειδικοί *σαγματοποιοί*) ή τα πλοία (*ναυπηγοί*, **εικ.74α-β-γ**: αρχαίος τρόπος κατασκευής σκελετού πλοίων “με ραφή”, αναπαράσταση ναυαγίου ελληνικού πλοίου στη Μασσαλία, τέλος 6^{ου} π.Χ. αι. – επιτύμβιο ανάγλυφο Longidienus, παλαιότερη μέθοδος τοποθέτησης νευρώσεων στο κέλυφος πλοίου με τένοντες και εντομές, Ραβέννα, 1^{ος} μ.Χ. αι. – σχέδιο: παλαιότερη μέθοδος [πρώτα οι σανίδες κελύφους] / νεότερη μέθοδος [πρώτα οι νευρώσεις]).

Τα οικοδομικά και τα δημόσια έργα απασχολούσαν επίσης μεγάλο αριθμό ατόμων διαφόρων ειδικοτήτων. Μια κατηγορία ήταν οι λατόμοι (**εικ.75α-β**:

σχέδιο Κορρέ για την εργασία στο λατομείο της Πεντέλης - λιθαγωγία). Άλλη οι λιθοκόποι και λιθοξοί (εικ.76α-β-γ: σχηματισμός κιονοκράνου – καλίμπρα – εργαλεία λιθοξοϊκής, σχέδια Κορρέ). Μαζί τους δούλευαν οι οικοδόμοι (εικ.77 α-β: εργοτάξιο πρώτου Παρθενώνα – γερανός Παρθενώνα). Για τις στέγες γίνονταν και μαρμάρια κεραμίδια, αλλά συνηθέστερα κατασκευάζονταν πήλινα, τα οποία σφραγίζονταν με το όνομα του εργαστηρίου ή του χρηματοδότη (εικ.78: ναξιακά ημιτελή στο μουσείο και στο λατομείο – ενσφράγιση κεραμίδια από την Παλαιομάνινα).

β. Η κεραμεική.

Μια από τις πιο σοβαρές βιοτεχνίες κατά την αρχαιότητα ήταν η κεραμεική, δηλαδή η παραγωγή πηλίνων σκευών. Σε όλο το πρώτο μισό της 1^{ης} π.Χ. χιλιετίας οι περισσότερες Ελληνικές πόλεις-κράτη είχαν τοπική παραγωγή αγγείων και κεραμικών σκευών. Από τον 6^ο π.Χ. αιώνα σιγά-σιγά τα κεραμικά εργαστήρια της Αθήνας κυριάρχησαν στην παραγωγή αγγείων και διατήρησαν αυτή την υπεροχή ως το τέλος του 4^{ου} π.Χ. αιώνα. Τον πηλό των αγγείων τους έφτιαχναν οι αρχαίοι με άργιλο, τον οποίο εξόρυσαν σε ειδικές περιοχές. Οι κεραμείς της Αθήνας τον προμηθεύονταν συνήθως από τα λατομεία της *Κωλιάδος άκρας* (στον Άλιμο). Την εξόρυξη έκαναν σε μεγάλους λάκκους και σπανιότερα με στοές (εικ.79). Σε κορινθιακό πίνακα από το 580 περίπου π.Χ. στο Βερολίνο βλέπουμε αυτή τη διαδικασία. Μέσα σε βαθύ λάκκο ένας εργάτης κόβει μεγάλους βόλους πηλού, ένας άλλος τους μαζεύει σε καλάθι και ένας τρίτος τους δίνει σε άλλον που βρίσκεται στην επιφάνεια. Από ένα δοκάρι κρέμεται αγγείο με νερό ή κρασί για τους εργαζόμενους.

Όταν έφθανε ο πηλός στο εργαστήριο υποβαλλόταν σε επεξεργασία, δηλαδή καθαρισμό και ωρίμανση (αποθήκευση για ένα διάστημα σε ημίυγρη κατάσταση). Πριν χρησιμοποιηθεί υποβαλλόταν επί πλέον σε ζύμωμα, που γινόταν με τα πόδια (εικ.80α-β: άνδρας κρατιέται από θηλιά, θα πατούσε πηλό, γυναίκα δίπλα χωρίζει τη μάζα σε βόλους, κορινθιακός πίνακας στο Βερολίνο, περ. 570 π.Χ. – μεταφορά από σωρούς πηλού, κόλληση λαβών αμφορέων, σκύφος Cambridge Μασαχουσέτης, π. 500 π.Χ.). Πάνω στον τροχό, γινόταν το γύρισμα-κεντράρισμα του πηλού και το πλάσιμο του αγγείου (εικ.81α-β: κύλικα Καρλσρούης, π. 550 π.Χ. – λεπτομέρειες των δύο πλευρών). Ο τροχός των αρχαίων περιστρεφόταν με το χέρι, από τον ίδιο τον κεραμέα ή, σε μεγάλους τροχούς για μεγάλα αγγεία, από βοηθό (εικ.82α-β:

πλάσιμο ληκύθου, κορινθιακός πίνακας, Παρίσι, 6^{ος} π.Χ. αι. – πλάσιμο κρατήρα, κρατήρας Caltagirone, 460-450 π.Χ.). Ιδιαίτερη φάση αποτελούσε η συγκόλληση χωριστά πλασμένων τμημάτων μεγάλων αγγείων και η κόλληση των λαβών (**εικ.83α-β**: κόλληση λαβών κυλίκων, κύλικα Λονδίνου π. 500 π.Χ. – κόλληση λαβών αμφορέων, σκύφος Cambridge Μασαχουσέτης, π. 500 π.Χ.).

Μετά την πλάση η επιφάνεια του αγγείου λειαινόταν με το πέρασμα ενός βρεγμένου δέρματος. Αφού ξεραινόταν το αγγείο το παραλάμβαναν οι ζωγράφοι (**εικ.84α-β**: ζωγράφιση κρατήρα, κρατήρας Οξφόρδης, 450-440 π.Χ. – κυλικογράφος, κύλικα Βοστώνης, 480 π.Χ.). Το περνούσαν πρώτα με ένα λεπτό επίχρισμα από πηλό, και μετά εφάρμοζαν τη διακόσμηση με αυτό που αποκαλούμε βερνίκι, και που ήταν ένα διάλυμα πολύ καθαρού, πλούσιου σε σίδηρο πηλού. Λόγω ακριβώς της υψηλής περιεκτικότητας σε σίδηρο, η βαφή αυτή κατά το ψήσιμο μεταβαλλόταν σε μαύρο ή κόκκινο χρώμα. Τη διακόσμηση μπορούσαν να συμπληρώσουν επίθετα οπτά χρώματα.

Στη συνέχεια τα αγγεία έμπαιναν στον κεραμεικό κλίβανο (**εικ.85α-β**: αναπαράσταση κλιβάνου – παράσταση καμινιού, κορινθιακός πίνακας, Βερολίνο, 6^{ος} π.Χ. αι. **εικ.86**: κεραμεικοί κλίβανοι ελληνοιστικής εποχής, Πολύμυλος Κοζάνης). Αυτός χονδρικά χωριζόταν στο θάλαμο της φωτιάς, τη θόλο του ψήσιματος και τον χώρο συγκέντρωσης και διαφυγής του καπνού. Τα αγγεία εκθέτονταν σε τελική θερμοκρασία 800-950 βαθμών Κελσίου, που επιτυγχανόταν μετά από οκτώ με εννέα ώρες. Το κυρίως ψήσιμο άρχιζε μετά από έξη με επτά ώρες, όταν η θερμοκρασία ανέβαινε στους 500 βαθμούς. Τα αγγεία πυρακτώνονταν μέσα σε μια οξειδωτική ατμόσφαιρα, γιατί η θύρα τροφοδοσίας της φωτιάς και η οπή εξαερισμού έμεναν ανοιχτές για να περνά ο αέρας και να δυναμώνει την καύση. Όση ώρα τροφοδοτούσε την καύση το οξυγόνο, ο σίδηρος του πηλού μετατρεπόταν σε τριοξείδιο του σιδήρου (Fe_2O_3). Όταν αγγίζονταν οι 900 βαθμοί το καμίνι ήταν πια κορεσμένο, ο κεραμέας έκλεινε την οπή εξαερισμού και ο θάλαμος των αγγείων γέμιζε καπνό, δηλαδή μονοξείδιο του άνθρακα (CO). Μέσα σ' αυτή την ατμόσφαιρα το οξείδιο του σιδήρου, που υπήρχε στον πηλό και πολύ περισσότερο στο βερνίκι, μετατρεπόταν σε επιτεταρτοξείδιο του σιδήρου (Fe_3O_4), δηλαδή όλο το αγγείο γινόταν μαύρο. Ο κεραμέας άνοιγε στη συνέχεια πάλι τις οπές και άφηνε το καμίνι να κρυώσει σιγά-σιγά. Με την επανοξείδωση ο πηλός που δεν

καλυπτόταν από το πιο ανθεκτικό βερνίκι ξανάπαιρνε γρηγορότερα το ανοιχτότερο χρώμα του, και την κατάλληλη στιγμή η επανοξειδωση διακοπτόταν, ώστε να παγιωθεί η χρωματική αντίθεση ελεύθερης επιφάνειας και διακόσμησης του αγγείου. Στις σχετικές παραστάσεις από την αρχαιότητα (**εικ.87α-β**: κορινθιακοί πίνακες στο Παρίσι και το Βερολίνο, 6^{ος} π.Χ. αι.) παριστάνεται συχνά ο κεραμέας να πλησιάζει το καμίνι ή να ανεβαίνει στην κορυφή του με ένα άγκιστρο για να ελέγξει από τις ειδικές οπές την πρόοδο του ψησίματος, ή για να κλείσει ή να ανοίξει πάλι την οπή εξαερισμού κατά την τελευταία κρίσιμη φάση της όπτησης. Η συνολική εικόνα ενός κεραμεικού εργαστηρίου απεικονίζεται επάνω σε αρχαία αγγεία (**εικ.88α-β**), όπως σε μία αττική υδρία του 510 π.Χ. από το Μόναχο και ένα βοιωτικό σκύφο του 5^{ου} αι. στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Στο πρώτο βλέπουμε ζωγράφους και πλάστες στη δουλειά τους κάτω από ένα υπόστεγο και άλλους να μεταφέρουν αγγεία στο καμίνι που βρίσκεται στο ύπαιθρο απέναντι. Στο άλλο, σε μια πιο οικογενειακή επιχείρηση, δίπλα στον κεραμέα και τη γυναίκα του που διαχειρίζονται αγγεία δίπλα στον τροχό, ένας δούλος κρεμασμένος από τα τέσσερα άκρα τιμωρείται άγρια με ξυλιές. Πραγματικά εργαστήρια που έχουν ανασκαφεί (**εικ.89**) παρουσιάζουν πάντως περίπου τη δομή που αποτυπώνεται στο αττικό αγγείο, όπως δείχνει μια σχεδιαστική απόδοση μιας τέτοιας βιοτεχνίας από τον 4^ο -3^ο π.Χ. αι. στη γειτονιά των κεραμείων στους Λοκρούς.

γ. Η μεταλλοτεχνία.

Η μεταλλοτεχνία ήταν η άλλη ιδιαίτερα σημαντική τεχνική δραστηριότητα των αρχαίων, η οποία σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως στην Αθήνα, προσέλαβε χαρακτηριστικά βιομηχανίας. Από την εξόρυξη του μεταλλεύματος και την επεξεργασία του μέχρι την κατασκευή μεταλλίνων σκευών, όπλων και νομισμάτων αναπτύχθηκαν προηγμένες τεχνολογίες.

Η εξόρυξη του μεταλλεύματος γινόταν στα ορυχεία. Στη Θάσο και το Παγγαίο έβγαινε χρυσός, στη Χαλκίδα και την Κύπρο χαλκός, στη Λακωνία και την Εύβοια σίδηρος. Η γνωστότερη περίπτωση με τα καλύτερα διατηρημένα και μελετημένα λείψανα είναι τα μεταλλεία της περιοχής του Λαυρίου, απ' όπου εξαγόταν ο αργυρούχος μόλυβδος, στην εκμετάλλευση του οποίου όφειλε κατά πολύ μεγάλο μέρος η Αθηναϊκή δημοκρατία την ακμή της κατά τους κλασικούς χρόνους. Η περίπτωση αυτή προσφέρεται για την ενημέρωση του

μη ειδικού σχετικά με αυτή τη δραστηριότητα: Οι μεταλλοφόρες περιοχές (**εικ.90**: χάρτης) κηρύχθηκαν από την αρχή περιουσία του κράτους. Επειδή όμως η πολιτεία δεν μπορούσε να λειτουργήσει η ίδια τα μεταλλεία, αναπτύχθηκε ένα σύστημα που ενέπλεκε την ιδιωτική πρωτοβουλία. Ο ιδιώτης που εντόπιζε μια περιοχή είχε το δικαίωμα να την *καταλάβει*, για να επιχειρήσει μια *καινοτομία*, δηλαδή ένα καινούργιο ορυχείο, αρκεί να δήλωνε την ενέργειά του αυτή στο κράτος. Έχουν σωθεί πολλοί λίθοι που δήλωναν στο έδαφος αυτή την ενέργεια (**εικ.91α-β**: *ΑΡΤΕΜΙΣ[Ι] / ΑΚΟΝ / ΘΥΜΟΧ[Α] / ΡΗΣ ΚΑ / ΤΕΛΑΒ[Ε] / ΚΑΙΝΟ / ΤΟΜΕ[Ι]ΑΝ[Ι] – ΣΙΜΟΣ / ΚΑΤΕΛΑΒΕ / ΑΣΚ[Α]ΛΗΠΙΑΚΟΝ*, 4^{ος} π.Χ. αι.). Ο ιδιώτης αυτός είχε το δικαίωμα να ανοίξει ορυχείο και να το εκμεταλλευθεί επί επτά έτη χωρίς να πληρώνει φόρο, δίνοντας μόνο το 1/24 του εξαγόμενου μεταλλεύματος στο κράτος. Για το διάστημα αυτό το μεταλλείο χαρακτηριζόταν ως *συγκεχωρημένον* (παραχωρηθέν για συγκεκριμένη περίοδο χρήσης). Αν αποδεικνυόταν επιτυχημένο, χαρακτηριζόταν μετά τα επτά έτη *εργάσιμον* και επέστρεφε στην πολιτεία, η οποία έκτοτε το ενοικίαζε σε επιχειρηματίες ανά τρία έτη με φόρο και απόδοση τμήματος της παραγωγής ανάλογα προς την εκτιμώμενη αξία του. Οι ιδιώτες μερικές φορές δανείζονταν τα απαραίτητα ποσά για την επιχείρησή τους, βάζοντας υποθήκη το ίδιο τους το εργαστήριο, πράγμα το οποίο σημειωνόταν στους όρους που δήλωναν την περιοχή του (**εικ.92**: *ΘΕΟΙ / ΟΡΟΣ ΕΡΓΑΣ / ΤΗΡΙΟΥ ΚΑΙ ΑΝ / ΔΡΑΠΟΔΩΝ ΠΕ / ΠΡΑΜΕΝΩΝ ΕΠΙ / ΛΥΣΕΙ ΦΕΙΔΩΝ / Ι ΑΙΞΩΝΕΙ : Τ*).

Το μετάλλευμα εξορυσσόταν από τα κοιτάσματα που το περιείχαν με στοές, οι οποίες έφθαναν μέχρι και τα εκατό μέτρα βάθος (**εικ.93α-β-γ-δ**: στρωματογραφία, στοά και φρέατα μεταλλείου – είσοδος μεταλλείου στη Σούριζα – το μεταλλευτικό του φρέαρ – στοά στο Θορικό). Οι στοές ήταν στενές και στηρίζονταν με στύλους, είτε ξύλινους ή και από το ίδιο το μετάλλευμα που άφηναν επίτηδες. Τις στοές έφθαναν με φρέατα. Όμοια φρέατα ανοίγονταν σε άλλο σημείο της στοάς για τον εξαερισμό της. Οι μεταλλωρύχοι, κυρίως δούλοι, έκοβαν το μετάλλευμα με αξίνες και το τοποθετούσαν σε μεγάλα ζεμπίλια για να μεταφερθεί στην επιφάνεια (**εικ.94**: μεταλλωρύχος, κύλικα Βρυξελλών, 5^{ος} π.Χ. αι.).

Στο εργαστήριο άλλοι εργάτες κοπάνιζαν το μετάλλευμα (**εικ.95α-β**: τράπεζες θραύσης μεταλλεύματος, Σούριζα – μεταλλευτικό σφυρί, Λαύριο). Κατόπιν το άλεθαν σε παλινδρομικό ή περιστρεφόμενο μύλο (**εικ.96α-β-γ-δ**:

παλινδρομικός μύλος, Λαύριο – σχέδιο περιστροφικού μύλου – κώνος και δακτύλιος περιστροφικού μύλου – σχέδιο παλινδρομικού μύλου). Αν χρειαζόταν κοσκίνιζαν το αλεσμένο μετάλλευμα και ξανάλεθαν τα χοντρά. Κατά τη διαδικασία αυτή γινόταν το πρώτο χονδρικό καθάρισμα από τα άχρηστα υλικά. Στη συνέχεια το μετάλλευμα μεταφερόταν στο πλυντήριο. Εκεί γινόταν ο πλήρης καθαρισμός, ο οποίος βασιζόταν στο γεγονός ότι ο αργυρούχος μόλυβδος έχει το μεγαλύτερο ειδικό βάρος από όλα τα άλλα συστατικά του μεταλλεύματος. Έτσι με την ενέργεια του ρέοντος νερού αυτά παρασύρονταν αφήνοντας καθαρό το πολύτιμο υλικό. Τα πλυντήρια είχαν κοντά μια δεξαμενή που συγκέντρωνε το νερό της βροχής (εικ.97α-β: ομβροδέκτης Σούριζας με πρόβολο – η σκάλα καθόδου του ομβροδέκτη). Τα ίδια (εικ.98α-β-γ-δ: σχέδιο τετράγωνου πλυντηρίου – λεκάνη από την Αγορά, παρόμοια με τις χρησιμοποιούμενες από τους πλύντες – ξύλινο φυτάρι, μουσείο Λαυρίου) αποτελούνταν από μια δεξαμενή από το μέσο ύψος της οποίας έτρεχε από κρουνοί νερό πάνω σε μια κεκλιμένη επιφάνεια. Στη χαμηλότερη πλευρά αυτής της επιφάνειας ανοιγόταν ένα αυλάκι που παραλάμβανε το νερό που κυλούσε πάνω της. Το αυλάκι διέγραφε πέρα από το κεκλιμένο επίπεδο ένα παραλληλόγραμμο που περιέκλειε μια μεγάλη ελαφρά καμπυλωτή επιφάνεια και κατέληγε σε φρεάτιο στην άκρη της δεξαμενής, χωρίς να επικοινωνεί με την αρχή του. Στις γωνίες της κάμψης του υπήρχαν επίσης φρεάτια και ο πυθμένας του είχε γενική κλίση προς το τελευταίο φρεάτιο. Οι εργάτες έπαιρναν με λεκάνες μικρή ποσότητα αλεσμένου μεταλλεύματος, τις γέμιζαν νερό στη δεξαμενή, κουνούσαν μέσα το μετάλλευμα και το έχυναν επάνω στην κεκλιμένη επιφάνεια, όπου τα διαλυμένα ελαφρότερα σωματίδια παρασύρονταν από το νερό που έτρεχε με έλεγχο από τη δεξαμενή αφήνοντας το καθαρό μετάλλευμα, το οποίο στη συνέχεια άπλωναν στο στεγνωτήριο. Το νερό που μαζευόταν στο τελευταίο φρεάτιο κοντά στη δεξαμενή το αντλούσε κάποιος και το ξανάριχνε σ' αυτήν για οικονομία. Τα ελαφρότερα υλικά που παρέσυρε το νερό κατακάθιζαν στα ενδιάμεσα φρεάτια και απομακρύνονταν (πλυνίτες). Υπήρχαν και κυκλικά πλυντήρια (εικ.99α-β: σχέδιο – εικόνα στο Δημολιάκι), τα οποία πάντως βασιζόνταν στην ίδια αρχή.

Η συνέχεια της επεξεργασίας του μεταλλεύματος ήταν η μεταφορά του στην κάμινο και η τήξη του. Τα καμίνια ήταν ξεχωριστά κτίρια και μακριά από τους

χώρους κατοίκησης λόγω των ρύπων που δημιουργούσαν (**εικ.100α-β**: κάτοψη – σχέδιο καμίνου). Τα κτίρια αυτά ήταν μακρόστενα και είχαν μια αυλή, τους χώρους των καμινιών στη σειρά και πίσω έναν υπερυψωμένο χώρο τροφοδοσίας, στον οποίο ενσωματωνόταν εν μέρει το κάτω μέρος της κυλινδρικής καμίνου. Μέσα στο καμίνι έριχναν ξύλα και αργότερα ξυλοκάρβουνο για τη φωτιά, που βοηθούσαν με συνεχή εμφύσηση αέρα από οπές στο τοίχωμα, και από ένα σημείο και πέρα και μετάλλευμα, το οποίο έλειωνε προοδευτικά σε θερμοκρασία που έφθανε τους 1200 βαθμούς. Όσο κατακάθιζε το γέμισμα λόγω της στακτοποίησης της καύσιμης ύλης ριχνόταν συμπληρωματικά ξυλοκάρβουνο και μετάλλευμα. Το μετάλλευμα λειώνοντας διαλυόταν σε αργυρού-χο μόλυβδο, που ήταν βαρύτερος και κάθιζε στο βάθος του καμινιού και σκωρία, που περιείχε όλα τα άλλα υλικά και επέπλεε. Κατά διαστήματα άνοιγαν τη μικρή θύρα εξόδου του μεταλλεύματος, και αφού συγκέντρωναν τον αργυρούχο μόλυβδο που έβγαινε πρώτος, άφηναν τη σκωρία να τρέξει σε λάκκο μπροστά στο καμίνι, απ' όπου αργότερα την απομάκρυναν. Κατόπιν έκλειναν με πηλό πάλι την έξοδο και επαναλάμβαναν τη διαδικασία.

Η τελευταία φάση της επεξεργασίας του μεταλλεύματος ήταν η κυπέλλωση, που γινόταν σε άλλο είδος καμίνου, που είχε τη μορφή φούρνου (**εικ.101**). Η διαδικασία αυτή, που ήταν ιδιαίτερα λεπτή και πολύπλοκη και χαρακτηρίστηκε «πραγματικός τεχνικός άθλος των αρχαίων» (Κονοφάγος στο Κακαβογιάννης, σ.273), δεν χρειάζεται να αναλυθεί εδώ. Είχε πάντως ως αποτέλεσμα τον διαχωρισμό του καθαρού πλέον πολύτιμου αργύρου και του μολύβδου και στηριζόταν στην ιδιότητα αφενός του μολύβδου να ενώνεται με το οξυγόνο του αέρα και να μετατρέπεται σε οξειδίο του μολύβδου και αφετέρου του αργύρου, ο οποίος δεν επηρεάζεται από το οξυγόνο.

Η μεταλλοτεχνία γενικά παρήγε όπλα, σκεύη, έργα τέχνης, νομίσματα και άλλα. Στην τέχνη βλέπουμε τους μεταλλουργούς στο χυτήριο τους (π.χ. μείξη χαλκού και κασσίτερου, **εικ.102α-β**: οινοχόη Λονδίνου, 510-500 π.Χ. - ειδώλιο κρανοποιοῦ, Metropolitan, 7^{ος} π.Χ. αι.) ή να κατασκευάζουν όπλα. Βλέπουμε τους σιδηρουργούς στο καμίνι και στη δουλειά της διαμόρφωσης με σφυρηλάτηση σιδερένιων αντικειμένων, αλλά και στο μαγαζί τους να τα εκθέτουν προς πώληση (**εικ.103α-β-γ**: εργαστήριο σιδηρουργού, αμφορέας Βοστώνης, π. 510 π.Χ. – εργαστήριο, σκίτσο από το κοιμητήριο της Φλαβίας

Δομιτίλλης στη Ρώμη, Βατικανό, αυτοκρατορικοί χρόνοι – πωλητήριο μεταλλουργού, ταφικός βωμός, Βατικανό, 1^{ος} μ.Χ. αι). Βλέπουμε ακόμη χαλκουργούς να κατασκευάζουν δίπλα στο χυτήριο τα τμήματα ορειχάλκινων αγαλμάτων (**εικ.104**). Η χύτευση γινόταν μέσα σε καλούπια στη γη (**εικ.105α-β-γ**: καλούπι για κάτω μέρος αγάλματος Απόλλωνος από τον 6^ο π.Χ. αι. στην Αγορά – λάκκος χυτηρίου με πήλινη μήτρα στον πυθμένα, από την ανασκαφή Μετρό του Συντάγματος, 5^{ος} π.Χ. αι. – μήτρες Δήλου για την κατασκευή ποδιού ανακλίντρου). Σε άλλες περιπτώσεις μπορούσε όμως να γίνεται σε κοινές μήτρες. Τέλος έχουμε πολλά στοιχεία για να αποκαταστήσουμε ένα νομισματοκοπείο (**εικ.106α-β**: Αθήνα - Κριμαία), όπως αυτό που υπήρχε στην Αγορά των Αθηνών ή στη Χερσόνησο της Κριμαίας. Στα νομισματοκοπεία (**εικ.107**: γραφική αναπαράσταση νομισματοκοπείου) έλειωναν το μέταλλο, το έχυναν σε καλούπια για την παραγωγή του δίσκου, τοποθετούσαν το δίσκο στο αμόνι ανάμεσα στις μήτρες με κοίλα τα σύμβολα της μπρος και πίσω πλευράς του νομίσματος, και τα χτυπούσαν με ισχυρό σφυρί ώστε να αποτυπωθούν στο δίσκο τα σύμβολα.

δ. Άλλα επαγγέλματα.

Στην επισκόπηση των επαγγελμάτων πρέπει κανείς να προσθέσει και μια άλλη κατηγορία, που απαιτούσε πνευματική καλλιέργεια, δηλαδή τους δασκάλους, τους ιερείς, τους γιατρούς και τους καλλιτέχνες. Για τις τρεις πρώτες έγινε ή θα γίνει αλλού λόγος. Για τους καλλιτέχνες, ζωγράφους, αγγειογράφους, τορευτές κλπ., είδαμε ήδη μερικές παραστάσεις από τη δουλειά τους. Δυο παραδείγματα αμέσων λειψάνων της παρουσίας τους μας φέρνουν πολύ κοντά στην καθημερινότητά τους (**εικ.108α-β-γ-δ**: εργαλεία εργαστηρίου Φειδία στην Ολυμπία – όστρακο με υπογραφή, **εικ.109**: εργαστήριο Μικίωνος πίσω από τη ΝΔ γωνία της Αγοράς, γεμάτο λατύπη μαρμάρου και εργαλεία χάλκινα, μολύβδινα και οστέινα – ένας στύλος επιγεγραμμένος). Θα μπορούσε ακόμη κανείς να προσθέσει και τους ηθοποιούς και τους ψυχαγωγούς, όπως ο Αθηναίος *νευροσπάστης Ποθεινός*, του οποίου το κουκλοθέατρο εκτιμούσαν ιδιαίτερα οι Αθηναίοι.

Η εργασία των αρχαίων άρχιζε γενικά με την ανατολή και τέλειωνε με τη δύση του ήλιου εκτός από την περίπτωση των λατομείων όπου μπορούσε να συνεχίζεται και τη νύχτα. Μια χαρακτηριστική εικόνα της όλης δραστηριότητας

στο χώρο εργασίας δίνει ο Αριστοφάνης: Τα χαράματα, μόλις λαλήσει ο πετεινός, όλοι αμέσως αναπηδούν και ξεκινούν για τις δουλειές τους. Ο χαλκιάς, ο αλευράς, ο ταμπάκης, κι' όσοι κατασκευάζουν ασπίδες ή θύρες. Μαζί κι' ο κανατάς, ο παπουτσής κι' ο λουτράρης. Όλοι, αφού δέσουν βιαστικά τα παπούτσια τους, ξεκινούν νύχτα ακόμη.